

Кочан Н.І.

ЕТНОПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ
ТА РОЗВИТКУ ІСЛАМУ
В ДОНБАСЬКОМУ РЕГІОНІ УКРАЇНИ

Іслам у Донбаському регіоні є неоднорідним явищем: багатоетнічним і багатокультурним, представленим низкою конкуруючих між собою ісламських центрів з відмінними зовнішньополітичними орієнтаціями. Інструменталізація релігійного та етнічного чинників проаналізована на прикладі виникнення і зникнення Мусульманської партії України (Донецьк). Альтернативою мобілізаційним

політичним технологіям автор бачить формування у представників ісламської умми в Україні громадянських політичних лояльностей та інклюзивних ідентичностей, протидію груповій ізоляції, створення умов рівного доступу представників етнічних та релігійних меншин до національних економічних, соціально-політичних ресурсів.

Ключові слова: Іслам, Донбас, релігія, етнічність, етнополітика.

Natalia Kochan. The Ethnic and Political Aspects of the Development of Islam in Ukrainian Donbas region. Islam in Ukrainian Donbas is a heterogeneous phenomenon – multiethnic and multicultural, and represented by a number of competing centers with different political orientations towards Islamic countries abroad. Instrumental use of religion and ethnicity is analysed on the bases of the Muslim Party of Ukraine (Donetsk) case-study, its sudden rise and predictable fall. As an alternative to mobilizing political technologies the author suggests: formation of political loyalties to the country of living, promotion of inclusive identities, counteraction to group isolationism, and creating conditions of equal access to national economic, social and political resources for representatives of ethnic/religious minorities.

Key words: Islam in Ukraine, Donbas, religion, ethnicity, politics towards ethnic and religious minorities.

Від часу проголошення Україною незалежності у грудні 1991 р. розвиток ісламських структур у новопосталій державі певний час відбувався за інерцією, заданою згори керівництвом СРСР під час горбачовської лібералізації політики держави щодо релігії і церкви. Упродовж першої половини 1980-х рр. кількість офіційно зареєстрованих у СРСР ісламських структур зберігала тенденцію до скорочення, що було притаманним усім без винятку релігійним структурам у країні державного атеїзму. Так, у 1984 р. в СРСР діяло 7 ісламських об'єднань, а у 1985 і 1986 рр. їхня кількість скоротилася до двох. Переломним для відновлення ісламських структур став 1987 р., коли було відновлено реєстрацію невдовзі перед тим лікві-

дованих об'єднань. Відтоді штучно стримувана динаміка зростання релігійних організацій набуває вибухового характеру. Якщо у 1988 р. кількість мусульманських об'єднань зросла до 34 одиниць, то за неповний 1989 р. (станом на 20 вересня) – їх налічувалося вже 202 [15, с. 2]. Кількість релігійних громад мусульман у Радянському Союзі зростала від 394 у 1986 р. до 402 у 1988 р. і до 1 602 одиниць в останньому – 1991-му – році існування СРСР. До 1991 р. в СРСР не було вищих ісламських закладів освіти. Середня ланка професійної духовної освіти була представлена у 1986 р. двома медресе зі 116 учнями, у 1988 р. кількість учнів обидвох медресе зросла до 133 осіб, а у 1991 р. функціонувало вже 6 медресе, де здобували освіту 510 осіб. У тому-таки 1991 р. в СРСР офіційно розпочали діяльність 5 вищих мусульманських навчальних закладів із набором у 414 слухачів [10, с. 7].

Динаміку зростання кількості мусульманських структур в незалежній Україні у 1991–2008 рр. ілюструє Табл. 1. Упродовж першого року незалежності кількість мусульманських релігійних громад в країні (у статистичному обліку позначених як кількість мечетей) зросла з 14 до 32.

Таблиця 1.

**Кількість мусульманських релігійних організацій
в Україні (1991–2008 рр., станом
на 1 січня поточного року)***

Назва релігійного центру	1991	1992	1993	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2005	2006	2007	2008
Мечеті/ Релігійні громади мусульман	Мечеті 14	Мечеті 32	Мечеті 42	Релігійні громади 120/1	Релігійні громади 178/2	Релігійні громади 236	Релігійні громади 230/30	Релігійні громади 196/44?	—	—	—	—	—	—	—	—

Незалежні мусульманські громади (Київський муфтіят, 2007; ДУМУ «Умма», 2008)	(Незалежний) Духовний центр мусульман України (Донецьк, 1994)	Духовне управління мусульман України (Київ, 1992)	Духовне управління Мусульман Криму (Сімферополь, 1992)	Назва релігійного центру
—	—	—	—	1991
—	—	—	—	1992
—	—	—	—	1993
—	—	—	—	1995
—	—	—	—	1996
—	—	—	—	1997
—	—	—	—	1998
11/1	13	—	208/22	1999
13/2	13/1	45	224/45	2000
28	19	55	255/40	2001
44	14	56/1	280/29	2002
63	14	58	296/29	2003
57	23/1	62/1	326/13	2005
73	22	66/1	338/613	2006
86	22	70	347/613	2007
90	21	72/1	352/613	2008

* Тут і далі таблиці укладено на підставі зведених даних статистичної щорічної звітності Державного комітету у

справах релігій при Кабінеті Міністрів України. Також усі наведені у статті статистичні дані, якщо не зазначено інше, надаються згідно з офіційною статистикою державного органу у справах релігій (назва, статус і відомче підпорядкування якого впродовж років незалежності зазнає перманентних видозмін).

З наведених у Табл. 1 даних видно, що на рівні державного органу у справах релігій пильніша увага формуванню ісламської релігійної мережі (або ісламської умми) в країні почала приділятися від 1998 р. Перед тим обліку підлягала лише кількість культових будівель та громад мусульман. Диференціація і структуризація релігійного поля ісламу в Україні, що розвивалися по висхідній упродовж 1990-х рр., змусила державний орган у справах релігій звернути увагу на неоднорідність ісламського середовища в Україні, змагальність, конкурентність і подеколи внутрішню напругу у відносинах між ісламськими центрами, що знайшло своє відображення у розширенні номенклатури обліку у звітності Державного комітету у справах релігій.

Характер та методологія обліку релігійних структур мусульманських спільнот відповідними органами державного управління мають низку обмежень. *По-перше*, має бути зроблене спільне для будь-яких релігійних організацій/громад/центрів застереження стосовно того, що офіційна статистика Держкомітету у справах релігій в окремих випадках не відображає реального стану речей, оскільки законодавство України не передбачає обов'язковості реєстрування релігійними організаціями як юридичної особи. Офіційні дані свідчать, що в Україні кількість незареєстрованих мусульманських об'єднань вища від тих, які пройшли процес державної реєстрації: станом на 1 січня 2011 р.: із 1208 релігійних об'єднань мусульман в Україні 598 мали статус юридичної особи, а 610 діяли без реєстрації. Крім того, існує висока вірогідність функціонування окремих мусульманських громад, що випадають із поля зору існуючої системи статистичного обліку навіть у статусі незареєстрованих.

По-друге, для мусульманських громад у статистичних звітах зводяться під спільну парасольку дві окремі

структури – Київський муфтіят і ДУМУ Умма, які, з огляду на незавершеність структуризації ісламської умми в Україні, доцільно було б розрізняти.

По-третє, вкрай вразливим місцем усіх даних, якими оперують ті чи ті органи державного управління, відповідальні за сфери, пов'язані з релігією, етнічними та міграційними процесами, є відсутність даних про неформальні *ad hoc* організації студентів-іноземців, що зцементовані особистими зв'язками своїх членів, будуються за земляцьким принципом і у полі діяльності яких перебувають також питання забезпечення релігійних потреб одноплемінників і одновірців. Зокрема, наприкінці 2010-х рр. у вищих і середніх навчальних закладах Донеччини налічувалось близько 1 100 студентів – вихідців з країн арабського Сходу [8, с. 75], що мають відмінну від локальної ісламську культуру та ідеологію, нерідко – модифікацію віросповідання, що може створювати додаткову напругу в ісламському середовищі України.

Нарешті, *по-четверте*, випадають із поля зору статистики спільноти, що виникають спонтанно у середовищі нелегальних мігрантів, кількість яких неконтрольовано стихійно зростає.

Форми статистичного обліку населення, що існують в країні, не надають можливості навіть приблизно встановити кількість тих, хто в Україні сповідує іслам. У наукових дослідженнях та саморепрезантаціях ісламських лідерів кількість мусульман визначається довільно, про що свідчить амплітуда коливань у цифрах – від 90 тис. до 2 млн мусульман [16]. Науковці схильні до нижчих показників, тоді як ісламські лідери зазвичай завищують статистику. М. Якубович визначає ймовірний мінімум мусульман в Україні в межах 300–500 тис. осіб, з яких понад 200 тис. становлять кримські татари і декілька десятків тисяч волзькі татари, що мешкають на Донбасі [14, с. 291–304; 13, с. 160].

Представник всеукраїнської громадської мусульманської організації «Альрайд» у Донбасі Хамза Іса зазначає, що видається неможливим визначити кількість мусульман в регіоні, оскільки такого роду облік як такий є відсутнім, і подає приблизну оцінку їхньої кількості в межах від 100

тис. до 200 тис. осіб. При тому представник «Альраїду» посилається на поступування процесів асиміляції в ісламському середовищі: «Багато хто, на жаль, не вважає себе мусульманами, але при цьому у багатьох з них мусульманські ім'я та прізвища. І, навпаки, прізвище, ім'я, немусульманські, але особа заявляє, що є татариним. Це питання асиміляції. [...] Має бути [здійснене] дослідження, яке визначило б кількість, і ми чіткіше розуміли б проблему асиміляції» [18].

Із великими застереженнями можна зробити припущення щодо ймовірної кількості мусульман в Україні на підставі кількості представників тих чи тих етнічних груп, представники яких традиційно сповідують іслам. Таких груп, згідно з прийнятим Держкомітетом статистики поділом, в Україні налічується 40. Кримські татари становлять 57% загальної кількості мусульманських народів України, три найбільші етнічні групи (кримські татари, волго-уральські, вони ж казанські, вони ж волзькі татари або просто татари, а також азербайджанці) разом становлять 84%, а перші п'ять з урахуванням (узбеків і турків) – майже 90% [5, с. 16].

Стосовно застережень при такого роду екстраполяціях, насамперед, необхідно зазначити, що абсолютизація чи гіперболізація взаємопов'язаності релігійного та етнічного чинників як така становить вихід поза межі наукового дискурсу до царини ідеологій та міфів. Зокрема, у досліджуваній групі волзьких татар поряд із татарами-мусульманами існує постала на тій самій етнічній основі група татарів-кряшенів, що сповідують православ'я (аналогічно абхази і болгари поділені на мусульман і православних, араби Лівану й Палестини – на мусульман і християн, серби – на православних, католиків і мусульман-босняків, українці – на православних і греко-католиків. Крім того, в ісламських середовищах України відбуваються – хоча й різною мірою, але поступально, – об'єктивні процеси секуляризації, асиміляції з домінуючим неісламським соціополітичним і культурним контекстом. Такі процеси «розмивають» етнічні та релігійні ідентичності міноритарних груп на користь ефективніших

під кутом зору реалізації соціальних і політичних прав особи та особистих життєвих стратегій ідентичностей.

Насамкінець, Досліджуючи іслам в Україні, слід брати до уваги ту обставину, що останній представлений в Україні низкою конкуруючих релігійних центрів, серед яких найчисельнішим є такі:

1) Духовне управління мусульман Криму (ДУМК), створене 1992 року з центром у Сімферополі, об'єднує 80,1% від загальної кількості мусульманських організацій в Україні [3]. За етнічним складом члени ДУМК є переважно кримськими татарами.

2) Духовне управління мусульман України (ДУМУ), створене 1992 року, з центром у Києві, об'єднує 9,1% організацій мусульман України. Членами його є переважно вихідці з Кавказу (дагестанці, чеченці тощо), кримські та волзькі татари, а також представники нової іміграції – пакистанці, афганці, араби (ліванці, тунісі тощо).

3) Духовний центр мусульман України (ДЦМУ) з центром у Донецьку, що виник на базі зареєстрованого у 1994 р. Духовного центру незалежних мусульманських громад України. Станом на 1.01.2011 р. ДЦМУ об'єднував 1,9% від загальної кількості організацій мусульман України [3]. Складається центр переважно з представників волзьких татар.

4) Релігійне управління незалежних мусульманських громад Київський муфтіят (створений у 2007 р.). Складається переважно з волзьких, казанських татар.

5) ДУМУ «Умма» (створене 2008 р., центр у Києві). Складається переважно з етнічних арабів (палестинці, йорданці), а також узбеків і невеликої кількості новонавернених етнічних росіян та українців (кількість новонавернених становить максимум кілька сотень осіб [5, с. 14]). Громади ДУМУ «Умма» функціонують переважно в південно-східному та центральному регіонах України (Київ, Запоріжжя, Одеса, Сімферополь, Чернівці, Вінниця, Полтава, Харків, Дніпропетровськ), а також у Донецькій (Донецьк, Сніжне, Костянтинівка) та Луганській (Луганськ, Стаханов) областях [16].

6) 11 громад мусульман намагаються інституалізувати себе як Всеукраїнське духовне управління мусульман «Єднання».

До стрімкого зростання кількості населення України, що сповідує іслам, спричинилася, насамперед, масова стихійна міграція кримськотатарського населення з місць примусової депортації. Вона розпочалася після скасування у 1989 р. дискримінаційної заборони на повернення татар до історичної батьківщини і посилилася після проголошення на початку 1990-х рр. урядом України заходів на підтримку репатріації представників кримськотатарського народу. У 2001 р. кількість кримських татар в Україні становила 248 193 осіб, абсолютна більшість яких проживала в Криму (близько 245 тис. осіб) [5, с. 16]. Мусульманська спільнота кримських татар є найчисельнішою серед мусульманських організацій, що структурують релігійне поле ісламу в Україні.

Набагато повільніше відбувалося в незалежній Україні формування релігійних структур волзьких татар, другою в країні за чисельністю етнічною групою, що сповідує іслам (у 1989 р. 87 тис. осіб, у 2001 р. – 73 тис.). Волзькі татари оселилися (і закорінилися) на теренах сучасної Донеччини, Луганщини, Харківщини, а також у деяких містах Східної та Центральної України, внаслідок примусової/вимушеної трудової міграції з російського Поволжя (переважно Пензенської губернії) задля промислового освоєння Донбасу у другій пол. XIX ст. – 30-х рр. XX ст. Всеукраїнський перепис населення 2001 р. підтвердив традиційні ареали поселення волзьких татар: Донецька область (16 161 осіб), АР Крим (11 090 осіб), Луганська (8 543 осіб) та Херсонська області (5 353 осіб)*, що збігаються з ареалом поширення мусульманських громад ДЦМУ.

Під тиском процесів форсованої індустріалізації та пов'язаних із нею модернізації та урбанізації, а також радянської політики державного атеїзму релігійний чинник у самоусвідомленні волзьких татар має доволі маргінальний характер. Для пояснення причин такого стану речей треба зважати як на наведені вище

* Тут і далі: CD-видання «Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року». – К., 2003.

демографічні показники стосовно скорочення кількості поволзьких татар між двома всеукраїнськими переписами населення (1989–2001 рр.), так і на факт володіння рідною мовою – важливою складовою етнічної ідентичності – лише 35% представників поволзьких татар. Тобто у цьому середовищі поступують асиміляційні процеси, що позначаються на ідентифікаційних маркерах ідентичності. Пріоритет, як зазначалося вище, віддається ідентичностям, що відкривають більше можливостей для участі у соціально-політичних процесах.

Іслам сприймається в середовищі поволзьких татар переважно як складова етнокультурної, а не власне релігійної ідентичності. Якщо в цілому в Україні з 1992 р. по 1997 р. кількість громад мусульман зросла, відповідно, з 32 до 236 одиниць, то в Донецькій області цей «приріст» виглядав як 1 громада у 1992 р. і 8 у 1997 р. В Луганській області на той же час не було зареєстровано жодної мусульманської громади. Першою громадою в Луганську, яка набула статусу юридичної особи у жовтні 1997 р., стала громада «Берлекс» у м. Красний Луч (історично там існувала громада у складі близько 100 осіб до початку радянсько-німецької війни 1941–1945 рр.). У 2003 р. громади Луганська об'єдналися, утворивши Головне управління мусульманських громад Луганська [11, с. 64].

У Табл. 2 і Табл. 3 наведені дані Державного управління у справах релігій за 2007–2012 рр., що ілюструють динаміку розвитку організаційних структур і релігійних громад мусульман Донбасу, забезпеченість громад духовенством, кількість навчальних закладів і недільних шкіл, стан забезпеченості культовими спорудами. На початок 2012 р. в Донецькій області функціонувала 31 мусульманська громада, Луганській – 13.

Привертає увагу факт оренди громадами мусульман абсолютної більшості культових будівель, переобладнаних під мечеті, і практично відсутність будівництва мечетей власним коштом громад, що свідчить і про нечисельний склад цих громад, і про відсутність у них матеріальних ресурсів для такого роду діяльності. Крім того, мусульманські центри і громади не мають у розпорядженні

офіційних друкованих періодичних видань, натомість вони широко представлені в мережі Інтернету. Не приділяється увага місцевими мусульманами розвитку системи духовної освіти та підготовки кадрів у межах України.

Порівняння даних Табл. 1 з даними у Табл. 2 і 3 свідчить про те, що у загальноукраїнському масштабі ісламські структури безпосередньо в Донецькій та Луганській областях за кількісними показниками посідають найнижче місце в Україні. Тому слушною видається думка колективу авторів монографії «Ісламська ідентичність в Україні» стосовно того, що «нині наявність серед волго-уральських татар Донбасу групи впливових бізнесменів становить один із факторів збереження громадою свого місця на етноконфесійній карті України» [5, с. 17].

Таблиця 2

Кількісні характеристики ісламської мережі в Донецькій області, 2007–2012 рр.

Рік, станом на 1 січня	Назва організації	Громад зареєстрованих/незареєстрованих	Центрів/управлінь	Священнослужителів, в т.ч. іноземців	Духовних навчальних закладів / кількість слухачів	Недільних шкіл	Культових будівель, /у т.ч. на правах власності/ плюс в оренді	Збудовано від 1992 р. / будується	Періодичних видань
2007	ДУМУ	8	—	7/1	—	—	8 (1 в оренді)	—	—
	Незалежний ДЦМУ	9	1/0	10/2	1/16	4	9/1 (6 в оренді)	1/0	—
	Незалежні організації	3	—	—	—	—	—	—	—
2008	ДУМУ	8	—	7/1	—	—	8 (1 в оренді)	—	—
	Незалежний ДЦМУ	11	1/0	10/2	1/6	4	9/1 (6 в оренді)	1/0	—
	Незалежні організації	3	—	—	—	—	1 (1 в оренді)	—	—

Рік, станом на 1 січня	Назва організації	Громад зареєстрованих/незареєстрованих	Центрів/управлінь	Священнослужителів, в т.ч. іноземців	Духовних навчальних закладів / кількість слухачів	Недільних шкіл	Культурних будівель, /у т.ч. на правах власності/ плюс в оренді	Збудовано від 1992 р. / будується	Періодичних видань
2009	ДУМУ	8	—	7/1	—	—	8 (1 в оренді)	—	—
	Незалежний ДЦМУ	9	1/0	10/3	1/0	4	8/1 (1 в оренді)	1/0	—
	Незалежні організації	3	—	—	—	—	3	—	—
2010	ДУМУ	9	—	7/1	—	—	9 (1 в оренді)	—	—
	Незалежний ДЦМУ	9	1/0	10/3	1/0	4	9/1 (6 в оренді)	1/0	—
	Незалежні організації	6/1	—	—	—	—	6 (6 в оренді)	—	—
2011	ДУМУ	9	—	7/1	—	—	9 (1 в оренді)	—	—
	Незалежний ДЦМУ	9	1/0	10/3	1/0	—	8/1 (6 в оренді)	1/0	—
	Незалежні організації	12	—	—	—	—	12	—	—
2012	ДУМУ	9	—	7/1	—	—	9 (1 в оренді)	—	—
	Незалежний ДЦМУ	9	1/0	10/3	1/0	—	9/1 (6 в оренді)	1/0	—
	Незалежні організації	13	—	10	—	—	13 (13 в оренді)	—	—

**Кількісні характеристики ісламської мережі
в Луганській області, 2007–2012 рр.**

Рік, станом на 1 січня	Назва організації	Громад зареєстрованих / незареєстрованих	Центрів / управлінь	Священнослужителів, в т.ч. іноземців	Духовних навчальних закладів / кількість слухачів	Недільних шкіл	Культових будівель, / у т.ч. на правах власності / плюс в оренді	Збудовано від 1992 р. / будується	Періодичних видань
2007	Незалежний ДЦМУ	8	0/1	9/1		3	5/4 (4 в оренді)	—	—
	Незалежні організації	1	—	—	—	—	(1 в оренді)	—	—
2008	Незалежний ДЦМУ	8	0/1	9/1	—	3	5/4 (4 в оренді)	0/1	—
	Незалежні організації	1	—	—	—	—	(1 в оренді)	—	—
2009	Незалежний ДЦМУ	7	0/1	9/1	—	6	5/4 (3 в оренді)	0/1	—
	Незалежні організації	2	—	1	—	—	(2 в оренді)	—	—
2010	Незалежний ДЦМУ	7	0/1	9/1	—	6	5/4 (3 в оренді)	0/1	—
	Незалежні організації	2	—	1	—	—	(2 в оренді)	—	—
2011	Незалежний ДЦМУ	7	0/1	9/1	—	6	5/4 (5 в оренді)	0/1	—
	Незалежні організації	3	—	2	—	—	(3 в оренді)	—	—
2012	Незалежний ДЦМУ	7	0/1	9/1	—	6	5/4 (6 в оренді)	0/1	—
	Незалежні організації	4	—	3	—	—	(4 в оренді)	—	—

На сьогодні організаційним центром більшості мусульманських громад волзьких татар на Донеччині та Луганщині, а також точково на Вінничині, Херсонщині та Харківщині є Духовний центр мусульман України. Центр заснований у 1994 р. у Сімферополі на основі 10 регіональних громад. Розташуванням керівного центру було обрано м. Донецьк, першим муфтієм обрано Айсу Хаметова, головою президії – Рашида Брагіна (родича кримінального авторитета та бізнесмена, володаря футбольного клубу «Шахтар» Ахатя Брагіна, забитого на смерть під час третього замаху на його життя у 1995 р., в період так званого дикого накопичення капіталу шляхом перерозподілу державної власності в Україні. Бізнес А. Брагіна перейшов переважно до рук Р. Ахметова).

Від часу Російської імперії, коли у 1831 р. було створене Таврійське духовне магометанське правління, мусульмани України та решти країн пострадянського простору успадкували таку форму адміністративного устрою, як муфтіят на чолі з муфтієм, що обирається громадою на певний термін [12]. З квітня 2000 р. до січня 2004 р. головою і муфтієм ДЦМУ було обрано С. Мухамедзянова, наступником якого став Р. Абдікеев, який виконує ці функції досьогодні [2, с. 66].

До кола діяльності ДЦМУ як релігійної організації входить розвиток контактів з одновірцями за межами України, організація паломництв з України до мусульманських святинь у Мецці та Медіні, відзначення ісламських свят (Рамазан-Байрам, Курбан-Байрам, іфтари тощо), благодійницька діяльність.

На базі ДЦМУ було засновано Донецький обласний культурний центр ісламу та Український ісламський університет (м. Київ), який з 1999 р. до 2001 готував кадри імамів-хатибів і відіграв важливу роль в інституційному оформленні ісламу в середовищі волзьких татар.

Всупереч законодавству України, що забороняє релігійним організаціям брати участь у політичній діяльності, ДЦМУ де-факто виступила одним з інструментів регіональної бізнесової верхівки у боротьбі як за доступ до політичного ресурсу на загальнодержавному рівні, так і за монополізацію впливу в мусульманському середовищі

України, насамперед, у протистоянні з кількісно домінуючим кримсько-татарським меджлісом шляхом підтримки опозиції М. Джемільову. Виникнення, так само як і зникнення з політичного поля України, цього мусульманського проекту, преса пов'язувала з іменем Р. Ахметова.

Отож, у листопаді 1997 р. при ДЦМУ було створено і зареєстровано в Міністерстві юстиції Партію мусульман України (ПМУ), першим очільником якої став Р. Брагін. Керівництво партії підкреслювало, що в ідеологічному аспекті ПМУ спирається на політичні основи ісламу. Для обґрунтування факту участі релігійної організації у політичному житті Р. Брагін та його перший заступник І. Баширов, посилалися на такі обставини: «Нечисельні конфесії України, в тому числі Іслам, пов'язані з політикою. Це знаходить свій вияв як в існуванні релігійно-політичних організацій, так і участі духовенства в політиці. Звернення Ісламу до політики ґрунтується на початковій єдності в Ісламі духовного і світського первнів. [...] ідея єдності Ісламу і політики працює у суспільній свідомості. Ця формула залишається однією з засад політичної культури мусульманського світу» [1].

Керівництво Партії мусульман України наполягає на тому, що поняття (і явища, що за ними стоять) «фундаменталізм» та «ісламізм», як вони розуміються в ісламі, не містять негативних конотацій. Фундаменталізм очільники партії трактують як явище ідеологічне, спрямоване на «відновлення початкових цінностей ісламу», як «форму самоствердження ісламу як соціокультурної системи». «Політичним виявом Ісламу, – за твердженням цитованих вище очільників ПМУ, – є ісламізм. Під ісламізмом розуміється діяльність ісламських політичних організацій – таких, як ПМУ». «Процес політизації розвивається за власною внутрішньою логікою. Мусульманські організації активізуються напередодні президентських виборів. Чимало партій прагнуть використовувати мусульман у власних політичних інтересах. Хвиля політичної активності мусульман зумовлена об'єктивними та суб'єктивними причинами, переважанням розрахунку і бажанням досягти певних цілей. ПМУ здатна відіграти

консолідує роль. Однією з найважливіших її програмних цілей є об'єднання усіх мусульманських організацій в єдину асоціацію. При цьому треба зазначити, що ПМУ є не релігійною, а політичною організацією, яка увела Іслам до ідеологічного простору».

Не випадково лідери Партії мусульман України наголошували на її «консолідуєчій ролі», оскільки саме ПМУ бачилася ними та бізнесменами й політиками, які за цим проектом стояли, структурою, що мала поглинути решту мусульманських організацій в Україні, і «стати провідною політичною організацією з ідеологією Ісламу» [1]. Як відомо, відносини донецького ісламського центру з междлісом у Криму мали конкурентний і конфліктний характер саме через намагання донецької групи монополізувати духовний вплив у середовищі місцевих кримських татар-мусульман. Зусиллями ПМУ були заблоковані спроби створення аналогічної політичної ісламської організації у Запоріжжі.

Партія мусульман України брала участь у парламентських виборах 1998 р. Під час президентських виборів 1999 р. – підтримала кандидатуру Президента Л. Кучми. За словами Р. Брагіна, під час парламентських виборів 1998 р. партія лише в Криму набрала 16 тис. голосів на свою підтримку. Під час президентських виборів 2004 р. партія зробила заяву про входження усім складом до лав Партії регіонів, надаючи підтримку кандидату в Президенти В. Януковичу.

У грудні 2005 р. на V з'їзді ПМУ 370 делегатів із 17 регіонів України ухвалили рішення про самороспуск партії (шляхом ліквідації) і вступ повним складом до лав Партії регіонів. Прес-служба Партії регіонів (на той час Р. Ахметов посідав сьоме місце у списку ПР) з цього приводу оприлюднила таку заяву: «На думку Партії мусульман України, усі виборці, які тверезо мислять, усвідомили небезпеку «помаранчевих» пріоритетів для України, готові взяти повноцінну участь у наступних виборах до парламенту і місцевих рад задля перемоги Партії регіонів, яка зможе покращити життя усіх і кожного, в регіоні та країні» [17]. Відтак у парламентських виборах 2006 р. ПМУ брала участь як член сформованої Партією регіонів коаліції.

Партія мусульман України не висувала своїх кандидатів на двох останніх президентських виборах 2004 р. та 2010 р. Партія самостійно не брала участі у виборах до Верховної Ради України 2002, 2006 та позачергових 2007 років. На підставі ч. 6 ст. 11 Закону «Про політичні партії України» у частині невиконання вимог з реєстрації обласних, міських та районних організацій у більшості областей України, місті Києві, Севастополі та АРК Крим, а також з урахуванням того, що ця політична сила не брала участі у президентських та парламентських виборах упродовж десяти років, Міністерством юстиції України у листопаді 2011 р. було анульовано свідоцтво про реєстрацію ПМУ.

Коротка історія існування Партії мусульман України є одним з багатьох явищ, що на них багата історія незалежної України, а саме – інструменталізації релігійного чинника у маніпуляційних та мобілізаційних технологіях у боротьбі нових еліт за доступ до політичного ресурсу, виходу регіональних еліт на загальнонаціональний рівень. Ширше українському суспільству відомі перипетії такого роду інструменталізації релігії у православному середовищі, але політтехнологія донецької регіональної еліти з використання ісламського чинника у боротьбі за владу є типологічно спорідненою з аналогічними явищами в православ'ї. Закономірно, що як явище інструментальне, політичний іслам в його регіональному донецькому варіанті зійшов з політичної арени щойно його політичні та бізнесові замовники, вийшовши на загальнонаціональний рівень, відчули обмежені можливості ісламу за нового політичного контексту.

Вище побіжно вже згадувалося про існуючу всередині ісламської умми в Україні внутрішню напругу, коли у боротьбі за лідерство лінії поділів проходять не за територіальною ознакою, а інституційною, ідеологічною, віровчительною, культурною. В Донецькій області станом на 04.05.2012 р. мусульманські громади розподілялися між провідними ісламськими центрами так: ДЦМУ – 9 громад, ДУМУ – 9, мусульмани (незалежні) – 10, ДУМУ «Умма» – 3, Київський муфтіят – 1 [4]. В Луганській області згідно з даними Державного управління у справах релігій станом

на 01.01.2012 р. до ДЦМУ належало 7 громад, ще 4 існували у статусі незалежних громад.

Напругу у міжісламських відносинах продукують на Донеччині два ісламські центри: ДУМУ та ДЦМУ. Підпорядковані ДУМУ громади діють у містах Донецьку, Слов'янську, Артемівську, Артемівському районі тощо. За етнічним складом не стільки волзьких татари, скільки турків-месхетинців (10 тис. в Україні), які масово емігрували до Донбасу наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. внаслідок спалаху етнічних конфліктів на Кавказі [9]. Турки-месхетинці опинилися у сфері впливу керівництва ДУМУ, яке сповідує хабашитський суфізм в шафіїтській інтерпретації. Відносини між громадами турків-месхетинців та ДУМУ не є безпроблемними. Громади тяжіють до створення власного духовного центру, розраховуючи на підтримку в цьому з боку ісламських організацій Туреччини. Крім того, до складу підпорядкованих ДУМУ на Донеччині громад входять представники кримських татар. Зростає тут також активність громад, що знаходяться у підпорядкуванні ДУМУ «Умма» [8, с. 75].

У віросповідному відношенні абсолютна більшість представників ісламської умми в Україні сповідують іслам в його сунітській редакції. Близько ста незалежних мусульманських громад дотримуються різних напрямів шіїзму, що їх сповідують нечисельні мігранти та студенти, які здобувають освіту в Україні, з півдня Іраку, мігранти з Іраку, поодинокі представники північно-кавказьких народів (лезгіни, тати, дагестанці), які дисперсно розселені територією України. Існують в Україні прихильники салафітського руху або організації «Хізбут-Тахрір». Проте на сьогодні власне релігійна складова ісламу в Донбасі містить в собі мінімальний конфліктогенний потенціал, якщо його не будуть штучно мобілізувати політичні та релігійно-політичні актори. Реальний виклик стабільності в регіоні містить нарощування боротьби за лідерство всередині ісламської умми, між різними духовними центрами, що нерідко супроводжується політичними звинуваченнями конкурента у схильності до «тероризму», «екстремізму» тощо.

Насамкінець, треба окремо наголосити на такому важливому чиннику розвитку ісламських спільнот, як характер їхніх зовнішньополітичних орієнтацій. Для більшості волзьких татар, мігрантів та біженців з Кавказького регіону таким центром тяжіння залишається Російська Федерація, яка проводить активну зовнішню політику із творення «єдиного мусульманського простору» на пострадянських теренах [6, с. 214–215]. У середовищі кримських татар і турків-месхетинців вектор симпатій тяжіє до Туреччини. Для мігрантів з країн Близького Сходу світоглядні орієнтири визначаються політичними процесами в арабських країнах.

Отож, ісламське середовище Донбасу є неоднорідним за етнічним складом, організаційною підпорядкованістю громад, зовнішньополітичними орієнтаціями. Воно легко піддається інструменталізації та мобілізації в руках політиків. Очевидним викликом вітчизняному державному управлінню в галузі етнополітики, свободи совісті та віросповідання становитиме завдання з гармонізації відносин всередині мусульманської умми в Україні загалом, недопущення маніпулювання релігійним та етнічним чинниками у політичних цілях, а також формування у цьому середовищі громадянських лояльностей до країни проживання та інклюзивних ідентичностей задля інтеграції членів умми в ширший соціально-політичний контекст, відкриття перед ними нових можливостей в індивідуальних життєвих стратегіях і групових цілях.

1. Брагин Р.Е., Баширов И.Х. Партия мусульман Украины. Политические основы Ислама //Режим доступу: www.iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/5/1_sec_html/sla4.htm.

2. Виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи /Зб. матеріалів Круглого столу Державного департаменту у справах релігій. – К.: Вид-во Світ Знань, 2006.

3. Владыченко Лариса. Религиозная панорама Украины сегодня. Часть III. Этноконфессиональные образования, язычество // Режим доступу: www.religion.in.ua/main/analitica/8816-

religioznaya-set-ukrainy-k-2011-godu-chast-iii- yetnokonfessionalnye-obrazovaniya-yazychestvo.html (24.03.2001).

4. Довідка про релігійну мережу Донецької області станом на 04.05.2012 р. Відділ у справах релігій Головного управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації //Режим доступу: www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/print/6705.htm.

5. Исламская идентичность в Украине. / Богомолов А.В., Данилов С.И., Семиволос И.Н. и др. – Изд. 2-е, доп. – К.: ИД Стилос, 2006. – 200 с.

6. Кирюшко М. Актуальність модернізації політики держави щодо релігії та релігійних організацій в Україні (на прикладі ісламських інститутів). – Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса. – 2012. – № 1. – С. 209–221.

8. Луковенко І.Г. Донеччина релігійна: історія і сучасність. – Релігійна панорама. – 2010. – № 12. – С. 67–75.

9. Малиновская Е.Ф. Турки-месхетинцы в Украине: этносоциологический очерк. – К.: Генеза, 2006. – 320 с.

10. Наука и религия. – 1992. – № 1. – С. 7.

11. Форостюк О. Луганщина релігійна. – Луганськ, 2004. – Цит за рефератом у: Релігійна панорама. – 2010. – № 11. – С. 52–66.

12. Якубович М. Ислам в Украине: проблемы развития общин. // Режим доступу: www.religions.unian.net/rus/detail/92197.

13. Якубович М. Ad fontes: ідеологічний ресурс українського ісламу //Ісламські процеси у світі та в Україні: реалії та прогнози /Ред. А.В. Арістова. – К.: УАР, 2011.

14. Yakubovych Mykhaylo. Islam and Muslims in Contemporary Ukraine: Common Backgrounds, Different Images. – Religion, State & Society. – 2010. – № 38:3. – P. 291–304.

15. Христораднов Ю.Н., председатель Совета по делам религий при Совете Министров СССР. «Возврата к прежним подходам не будет» (интервью журналу «Наука и религия»). // Наука и религия. – 1990. – № 1. – С. 2.

16. Режим доступу: www.ummainua.wordpress.com.

17. Режим доступу: www.otechestvo.org.ua/maim/200512/2017.htm.

18. Режим доступу: www.ura.dn.ua/print/28.04.2011/110433.html.